

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/46445>

Please be advised that this information was generated on 2019-09-16 and may be subject to change.

Naar een Europees corporatisme?

Inge Bleijenbergh en Taco Brandsen

Een vergelijking van de sociale en civiele dialoog op Europees niveau

Inge Bleijenbergh is universitair docent methodenleer aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Tot haar recente publicaties horen 'Equality Machineries Matter. The impact of political pressure of women on European social-care policies', *Social Politics*, 2007, 4: 1-23, met Conny Roggeband; en 'Trading well-being for economic efficiency: the 1990 shift in EU childcare policies', *Marriage & Family Review*, 2006, met Jet Bussemaker en Jeanne de Bruijn.

Taco Brandsen is universitair hoofddocent bestuurskunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Tot zijn recente publicaties behoren *The Dutch third sector and the European Union. Connecting citizens to Brussels?*, Den Haag: WRR, 2007, met Esther van den Berg; *Co-Production, the third sector and the delivery of public services*, New York: Routledge, 2007, met Victor Pestoff; en *Meervoudig Bestuur*, Den Haag: Uitgeverij LEMMA, 2006, met Wim van de Donk en Patrick Kenis.

Samenvatting

De Europese Unie probeert via de zogenoemde Europese 'sociale dialoog' en 'civiele dialoog' andere partijen dan overheden bij de beleidsvorming te betrekken. Deze dialogen hebben respectievelijk betrekking op sociale partners en maatschappelijke organisaties. In dit artikel vergelijken we ze aan de hand van theorievorming over het ontstaan van corporatistische arrangementen. Uit onze analyse blijkt dat de sociale partners inmiddels een relatief sterk geïnstitutionaliseerde positie in de Europese besluitvorming hebben verworven, waar dit voor maatschappelijke organisaties nauwelijks het geval is. We verklaren dit onderscheid aan de hand van belangenafwegingen van actoren, *windows of opportunity* en interne afstemming.

1 Introductie

De Europese samenwerking bleef lang beperkt tot overheden. Aan het eind van de twintigste eeuw nam de Europese Commissie echter initiatieven om haar

Correspondentiegegevens:

Inge Bleijenbergh
Radboud Universiteit Nijmegen
Faculteit der Managementwetenschappen
Postbus 9108
6500 HV Nijmegen
024-3611474
i.bleijenbergh@fm.ru.nl

Taco Brandsen
Radboud Universiteit Nijmegen
Faculteit der Managementwetenschappen
Postbus 9108
6500 HK Nijmegen
024-3611973
t.brandsen@fm.ru.nl

banden met private organisaties structureel te versterken. Sinds de jaren tachtig bestaat er structureel overleg tussen de Commissie en Europese werkgevers- en werknemersorganisaties, de Europese 'sociale dialoog' genoemd. Halverwege de jaren negentig kwam daar ook het overleg met de Europese vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties bij, de zogenoemde 'civiele dialoog'. Betrokkenheid van georganiseerde belangenorganisaties zou, zo was het idee, de legitimiteit van de Europese besluitvorming vergroten.

In dit artikel maken we een empirische vergelijking tussen beide vormen van Europese belangenbehartiging op het terrein van sociaal beleid, waarbij we gebruikmaken van theorievorming over de ontwikkeling van corporatistische arrangementen. Streeck en Schmitter typeerden de Europese ontwikkelingen in 1991 nog als transnationaal 'pluralisme', terwijl Falkner in 1998 de term 'corporatisme' van toepassing achtte (Streeck en Schmitter 1991; Falkner 1998). In dit artikel stellen we de vraag: in hoeverre zijn de huidige Europese civiele en

sociale dialoog te typeren als corporatistisch dan wel pluralistisch, en hoe is dat te verklaren? De theorievorming over corporatisme is op het moment weliswaar uit de mode, maar zij is bij uitstek ontwikkeld om de institutionalisering van belangenbehartiging te analyseren. Zo kunnen we op basis van beproefde inzichten licht werpen op een relatief onderbelicht deel van de Europese beleidsvorming.

We gaan in paragraaf 2 in op het begrip (Europees) corporatisme en benoemen daarbij verschillende dimensies van corporatisme en pluralisme. In paragraaf 3 leggen we achtereenvolgens de ontwikkelingen in de Europese sociale en civiele dialoog langs deze pluralisme-corporatisme-meetlat. In paragraaf 4 verkennen we verschillende typen verklaringen voor het ontstaan van corporatistische arrangementen, waaruit we drie verklarende variabelen destilleren: de belangen van de betrokken actoren, *windows of opportunity* en interne afstemming. In de paragrafen 5, 6 en 7 verklaren we de ontwikkeling van de twee vormen van Europese dialoog aan de hand van deze variabelen. In paragraaf 8 eindigen we met een korte conclusie.

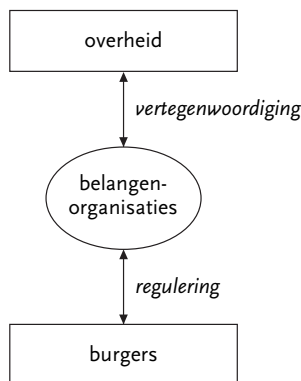
2 Corporatisme: definitie en dimensies

2.1 Een definitie van corporatisme

We definiëren corporatisme hier als een institutionele structuur, waarin georganiseerde private belangen zijn geïntegreerd in het proces van publieke beleidsvorming. Van oudsher verwijst het concept naar het overleg tussen specifieke partijen binnen een specifiek beleidsveld, namelijk het geïnstitutionaliseerde overleg tussen overheid en sociale partners (vakbonden en werkgevers) over sociaal-economische vraagstukken, en dan vooral lonen en arbeidsvoorwaarden (Schmitter 1974; Lehmruch 1979; Cawson 1982; Lijphart en Crepaz 1991). Van Waarden hanteert op basis van de Nederlandse situatie een bredere invulling van het begrip, waar hij zelfregulering op andere beleidsvelden dan de arbeidsverhoudingen ook onder schaarft (Van Waarden 2002). Wij sluiten ons aan bij deze brede invulling.

Het concept corporatisme heeft in onze ogen betrekking op de publieke aard en de institutionele inbedding van het overleg tussen overheid en een afgebakende groep vertegenwoordigers van georganiseerde belangen. Essentieel is dat belangenorganisaties niet alleen de belangen van hun leden *vertegenwoordi-*

gen bij de overheid, maar dat ze ook hun leden *reguleren* voor de overheid. Belangenorganisaties vervullen zo een belangrijke rol in het handhaven van sociale vrede en stabiliteit (Williamson 1989, 3). In een model weergegeven, ziet dat er zo uit (zie figuur 1):

Figuur 1

Een vergelijkbare combinatie van belangenbehartiging en regulering door belangenorganisaties is denkbaar op Europees niveau. Zo onderzochten Streeck en Schmitter vijftien jaar geleden de mogelijkheid dat betrokkenheid van belangengroepen op Europees niveau een substituut zou zijn voor steun van de Europese bevolking voor de Europese Unie (1991, 133). Ze concludeerden toen dat er geen sprake was van een dergelijk Europees (neo-)corporatisme, omdat een aantal belangrijke elementen ontbrak. Zo waren er op dat moment geen gecentraliseerde collectieve onderhandelingen op Europees niveau. In plaats daarvan zagen ze een transnationaal pluralisme ontstaan, waarin traditionele belangengroepen als vakbonden concurreerden met belangengroepen op het terrein van milieu, consumentenrechten en gender-gelijkheid (Streeck en Schmitter 1991, 157-159). Falkner stelde zes jaar later, na toevoeging van het Sociale Protocol aan het Verdrag van Maastricht, dat wel degelijk sprake was van een ontwikkelend Europees corporatisme (Falkner 1998). Ze beschreef de toegenomen betrokkenheid van Europese werknemers en werkgevers bij de vorming van Europees beleid. De civiele dialoog kwam daarbij niet eens ter sprake.

In dit onderzoek leveren we een bijdrage aan dit debat door de twee Europese vormen van dialoog langs dimensies van het onderscheid corporatisme-pluralisme te leggen, dat we in de volgende sectie uiteen zullen zetten.

2.2 Dimensies van corporatisme

In het theoretische debat over corporatisme staat corporatisme als geïnstitutionaliseerde vorm van belangenbehartiging tegenover pluralisme, dat een minder gecontroleerde vorm van belangenbehartiging vertegenwoordigt. Corporatisme en pluralisme vormen twee uitersten op de schaal van institutionalisering. Corporatisme is hiërarchisch, gesloten, consensusgericht en bekrachtigd door de staat, terwijl pluralisme niet-hiërarchisch, open, competitief en onbekrachtigd is (volgens Williamson 1989).

Tabel 1. Mate van institutionalisering van belangenbehartiging

	Corporatisme (sterke institutionalisering)	Pluralisme (geringe institutionalisering)
Vorm	hiërarchisch	niet-hiërarchisch
Toegang	gesloten	open
Standpunten	consensus	competitie
Besluitvorming	bekrachtigd door de overheid	niet bekrachtigd door de overheid

Belangenbehartiging kan dus als corporatistisch worden gekenschetst wanneer zij aan de volgende institutionele voorwaarden voldoet:

1. *Een hiërarchische vorm van belangenbehartiging:* de betrokken organisaties hebben een relatief sterke controle over hun leden. Ze kunnen belangenbehartiging combineren met (zelf)regulering.
2. *Een gesloten systeem:* slechts een beperkt aantal organisaties heeft toegang tot het overleg, maar daardoor zijn voor betrokkenen de mogelijkheden tot beïnvloeding wezenlijk.
3. *Een consensusgericht systeem:* de betrokken partijen streven naar een gezamenlijk standpunt tegenover de overheid, in plaats van dat zij met elkaar om de gunst van de overheid strijden.
4. *Bekrachtiging door de staat:* gezamenlijke beslissingen van de partijen worden door de overheid aanvaard en gelegitimeerd en krijgen daarmee een status vergelijkbaar met een overheidsbeslissing.

We zullen de Europese sociale en civiele dialoog langs deze dimensies vergelijken, om te bepalen in welke mate deze dimensies zijn geïnstitutionaliseerd in het Europese beleidsproces. We hebben ons geconcentreerd op de formeel geïnstitutionaliseerde betrokkenheid en de wijze waarop deze tot stand is

gekomen. Over de niet-geïnstitutionaliseerde kanten van de betrokkenheid kunnen we op basis van ons empirisch materiaal geen uitspraken doen.

2.3 Empirisch materiaal

Onze vergelijking is gebaseerd op materiaal uit twee afzonderlijke onderzoeken, in 2004 en 2005 afgerond. Het eerste is een promotieonderzoek (1998-2004) naar de ontwikkeling van Europees sociaal burgerschap, dat de rol van Europese sociale partners in de formulering van sociale grondrechten beschrijft (Bleijenbergh 2004). De resultaten zijn gebaseerd op archiefonderzoek, documentanalyse en interviews. Het tweede onderzoek is het door de Europese Commissie gefinancierde onderzoeksproject 'Third Sector European Policy' (2002-2005) waarin de positie van maatschappelijke organisaties in Brussel en negen lidstaten in kaart werd gebracht (Kendall 2008). De resultaten van het project zijn gebaseerd op documentanalyse en interviews.

Voor dit artikel hebben we gebruikgemaakt van het empirische materiaal uit deze onderzoeken en in het bijzonder van twaalf interviews met sleutelpersonen in de Europese civiele en sociale dialoog. Daarnaast is gebruikgemaakt van een selectie van Europese beleidsdocumenten. Voor de inhoudsanalyse van beleidsdocumenten zijn documenten geselecteerd waarin de Europese Unie strategische keuzes uitzet op het gebied van sociaal beleid, in het bijzonder de witboeken Europees sociaal beleid (Commissie van de Europese Gemeenschappen 1994) en governance (Commissie van de Europese Gemeenschappen 2001), evenals de ontwerptekst voor een Grondwet van Europa (2004) en het wijzigingsverdrag van de Europese Unie (Conferentie 2007). Ook hebben we documenten uit de sociale en civiele dialoog in de analyse betrokken, zoals de resultaten van de laatste drie onderhandelingen tussen de Europese sociale partners (ETUC 2002; Sociale dialoog 2004; Europese sociale dialoog 2007) en de beleidsvisie van het Economisch en Sociaal Comité op de civiele dialoog (EESC 2006). De interviews en documenten zijn geanalyseerd aan de hand van een proces van thematisch coderen. Fragmenten van het materiaal zijn gecodeerd aan de hand van begrippen uit het materiaal zelf, welke later door vergelijken en abstraheren een steeds meer thematisch karakter hebben gekregen, waardoor we de verbinding konden leggen met onze vraagstelling.

3 Een opkomend Europees corporatisme?

In deze paragraaf zullen we toetsen in hoeverre gesproken kan worden van een Europees corporatisme in wording. We zullen eerst een overzicht geven van de beide dialogen zoals ze naar voren komen in beleidsdocumenten. Vervolgens geven we een beschrijving van de ontwikkeling van beide vormen van dialoog, waarna we afsluiten met een vergelijking van beide dialogen aan de hand van de vier dimensies van corporatisme, zoals weergegeven in tabel 1.

De doelstellingen van de sociale en civiele dialoog zijn verschillend gedefinieerd in Europese beleidsdocumenten. De sociale dialoog wordt geacht een bijdrage te leveren aan een Europees sociaal model dat een evenwicht moet bieden tussen economische ontwikkeling en sociale bescherming. Zo stelt het Witboek over Governance (Commissie van de Europese Gemeenschappen 2001) dat een grotere betrokkenheid van de sociale partners een belangrijke voorwaarde vormt voor een verwezenlijking van een Europees werkgelegenheidsbeleid. De documenten formuleren duidelijke, inhoudelijke verwachtingen ten aanzien van de onderwerpen van de dialoog, zoals flexibilisering en zekerheid.

De beleidsdocumenten geven een minder heldere omschrijving van de rol van de civiele dialoog. Zo laat de toelichting bij de Europese Grondwet zien dat maatschappelijke organisaties vooral worden geacht hun mening te geven en in discussie te treden (Europese Grondwet 2004). De grondwet stelt dat de betrokken partijen representatief moeten zijn en het overleg transparant en open moet plaatsvinden. De documenten stellen daarmee voorwaarden aan de vorm van de dialoog, niet aan de inhoud.

De documenten laten daarnaast zien dat de rol van beide vormen van dialoog in het beleidsproces verschilt. De sociale partners lijken al een gevestigde positie te hebben in het Europese sociale beleid. De Unie 'erkent' hun taak in de vorming van sociaal beleid en 'bevordert' hun rol. De formuleringen waarmee de documenten over de civiele dialoog spreken zijn vrijblijvender. Maatschappelijke organisaties krijgen 'de mogelijkheid' hun mening kenbaar te maken (Conferentie 2007; Europese Grondwet 2004).

3.1 De Europese sociale dialoog

In de Europese sociale dialoog zijn drie groepen actoren actief, namelijk Europese werkgevers, Europese vakbonden en de Europese Commissie.

De werkgeversorganisaties zijn vertegenwoordigd in Business Europe¹ (Confederation of European Business), CEEP (European Centre of Enterprises with Public Participation) en UEAPME (Europese Vereniging voor het midden- en kleinbedrijf). De werknemersorganisaties zijn vertegenwoordigd in het Europese Vakverbond (European Trade Union Confederation).

De dialoog heeft sinds het Verdrag van Amsterdam uit 1997 een sterke institutionele inbedding in Europese besluitvorming. Dit verdrag legt formeel vast dat de Europese Commissie alle initiatieven voor wetgeving op het gebied van sociaal beleid eerst moet voorleggen aan de Europese sociale partners. Dit heet een consultatieprocedure. Indien de sociale partners tijdens een dergelijke consultatie aangeven dat ze over het onderwerp zelf onderhandelingen willen starten, zal de Europese Commissie haar eigen voorbereidende activiteiten opschorten. Werkgevers en werknemers hebben dan negen maanden de tijd om over het betreffende onderwerp tot een akkoord te komen. Als dit niet lukt kan de Europese Commissie alsnog een wetsvoorstel ontwikkelen. Bereiken ze wel een akkoord, dan kunnen zij dit via de Europese Commissie voorleggen aan de Raad van Ministers voor omzetting in een Europese Richtlijn. Hiermee krijgt het akkoord rechtskracht voor alle inwoners van de Europese Unie en wordt het door de staat gelegitimeerd.

Een eerste sleutelmoment in de ontwikkeling van de Europese sociale dialoog was de oprichting van het Europese Vakverbond in 1973. Het Europese werkgeversverbond Business Europe bestaat al sinds 1958, maar door de komst van een Europese werknemersorganisatie ontstond de mogelijkheid tot structureel overleg op Europees niveau. In dezelfde periode geeft de Raad van Ministers al een signaal dat ze de Europese sociale partners wil betrekken bij de ontwikkeling van een economische en monetaire unie. Een tripartiet discussieforum, bestaande uit de Raad, de Europese Commissie en Europese werkgevers en werknemers, komt tussen 1975 en 1978 zesmaal bijeen, maar de werknemers haken af als de werkgevers niet bereid blijken om tot akkoorden te komen.

De Europese sociale dialoog krijgt halverwege de jaren tachtig een nieuwe impuls. Jacques Delors organiseert in de tweede helft van de jaren tachtig het zogenoemde 'Val Duchesse-overleg' tussen Europese werkgevers- en werknemersorganisaties,

met als doel om tot afspraken te komen op het gebied van sociaal beleid. De Europese Akte uit 1986 vormt de wettelijke basis voor dit overleg. In de praktijk ontstaat door het Val Duchesse-overleg wel een intensievere contact tussen de Europese sociale partners, al leidt het niet tot concrete afspraken.

Een tweede sleutelmoment vindt plaats tijdens het voorbereidingsproces van het Verdrag van Maastricht, als Business Europe, CEEP, het Europese Vakverbond en de Europese Commissie een sociaal akkoord tekenen. Hierin zegt de Commissie toe de sociale partners (preciezer: deze sociale partners) altijd te zullen consulteren voordat zij actie onderneemt op het gebied van sociaal beleid en overeenkomsten tussen sociale partners ongewijzigd verbindend te verklaren. Omgekeerd leggen de organisaties vast dat overeenkomsten bindend zijn voor hun leden. Het is in eerste instantie de bedoeling het akkoord op te nemen in het Verdrag van Maastricht, maar wegens verzet van de Britse regering wordt het uiteindelijk in de vorm van een Sociaal Protocol aan het Verdrag van Maastricht gehangen (Cockburn 1995; Falkner 1998).

Na mislukte collectieve onderhandelingen over Europese ondernemingsraden, beginnen de Europese sociale partners onderhandelingen over ouderschapsverlof en bereiken ze in 1996 een akkoord. Als resultaat hebben alle werknemers in de Europese Unie het recht op minimaal drie maanden onbetaald verlof voor de zorg van hun kinderen. Op verzoek van beide partijen zet de Raad van Ministers het akkoord in hetzelfde jaar om in een richtlijn. De Richtlijn Ouderschapsverlof is het eerste concrete succes van de Europese sociale dialoog. In 1997 bereiken de sociale partners een tweede akkoord, ditmaal over deeltijdwerk. Deeltijdwerknemers in de Europese Unie krijgen het recht op dezelfde arbeidsvoorwaarden als voltijdwerknemers (Bleijenbergh, De Bruijn en Bussemaker 2004). In hetzelfde jaar zette de Raad van Ministers het akkoord om in de Richtlijn Deeltijdwerk.

Mede dankzij het bereiken van de eerste twee akkoorden besluiten regeringsleiders het Sociaal Protocol in 1997 op te nemen in het Verdrag van Amsterdam. Consultatie van de Europese sociale partners door de Commissie is sinds dit verdrag de primaire besluitvormingsprocedure op het gebied van sociaal beleid. De akkoorden hebben altijd de vorm van een 'raamwerkovereenkomst', die ruimte laat voor nadere invulling op een lager niveau. De

Raad van Ministers kan het akkoord van de Europese sociale partners omzetten in een bindende richtlijn, maar alleen zonder wijzigingen. De rol van het Europese Parlement in de totstandkoming van sociaal beleid is hierdoor sterk afgenomen. Er is geen verplichting tot parlementaire goedkeuring om een raamwerkakkoord om te zetten in een richtlijn. In 1999 sluiten de Europese sociale partners een derde akkoord, ditmaal over tijdelijk werk. Ook dit akkoord wordt hetzelfde jaar omgezet in een bindende Europese richtlijn.

Sindsdien zijn er geen akkoorden meer omgezet in Europese regelgeving. De Europese sociale partners lijken hun koers te hebben verzet richting zelfregulering. In 2002 sluiten de Europese sociale partners een raamwerkakkoord over telewerk (ETUC 2002; EIROnline 2002), in 2004 over werkgerelateerde stress (Sociale Dialoog 2004; EIROnline) en in 2007 over intimidatie en geweld op de werkplek (Europese Sociale Dialoog 2007; EIROnline 2007). De sociale partners leggen deze akkoorden niet voor aan de Raad van Ministers ter omzetting in een bindende richtlijn, maar dragen hun leden op deze rechtstreeks binnen lidstaten te implementeren. We kunnen deze vorm van zelfregulering echter wel degelijk als corporatistisch beschouwen. Ieder akkoord is tot stand gekomen nadat de Europese Commissie de Europese sociale partners over het onderwerp heeft geconsulteerd. Werkgevers en werknemers besluiten tot onderhandelingen over te gaan omdat de Commissie anders wetgeving dreigt te ontwikkelen via het Europees Parlement en de Raad van Ministers. De sociale partners bepalen het onderhandelingsresultaat, maar de Europese Commissie bepaalt wat er op de agenda staat.

3.2 De Europese civiele dialoog

De Europese civil society is een onoverzichtelijke lappendeken van personen, organisaties, netwerken en netwerken van netwerken (Kendall 2008). Hierbinnen kunnen verschillende 'families' worden onderscheiden, afhankelijk van het thema waar zij zich op richten:

- mensenrechten, bijvoorbeeld Amnesty International;
- milieu, bijvoorbeeld Greenpeace, Wereld Natuur Fonds;
- ontwikkelingshulp, bijvoorbeeld Artsen zonder Grenzen, Oxfam;

- sociaal beleid, bijvoorbeeld het Europees Sociaal Platform, het European Anti-Poverty Network (EAPN).

De familie op het gebied van sociaal beleid, waar we ons in dit artikel in het bijzonder op richten, is Europees van aard en van relatief recente datum. Bij de andere families gaat het eerder om wereldwijd actieve organisaties met Europese vertegenwoordigingen. Soms gaat het om puur Brusselse organisaties, soms om vertegenwoordigers van netwerken van nationale organisaties. Er is geen duidelijke hiërarchie in de verhouding tussen de verschillende organisaties. Soms zijn organisaties zelfs op twee of meer manieren binnen een forum vertegenwoordigd: als deelnemer aan dat forum, en indirect als lid van een netwerk dat ook vertegenwoordigd is in dat forum.

De Europese civiele dialoog stamt uit de jaren negentig. Na 1989 werden nieuwe netwerken van non-gouvernementele organisaties zoals als het EAPN, CEDAG en in 1995 ook het Europees Sociaal Platform opgericht. Vooral van belang was dat dergelijke netwerken konden rekenen op een structurele vorm van financiering door de EU. Belangrijk voor de beeldvorming was de Communicatie 'De rol van verenigingen en stichtingen in Europa' (Commissie van de Europese Gemeenschappen 1997), die paste binnen de bredere discussie over governance die in die jaren speelde, en uiteindelijk uitmondde in het Witboek over Governance (Commissie van de Europese Gemeenschappen 2001). Daarnaast waren er enkele andere beleidsinitiatieven in deze periode die kansen boden voor versterking van de rol van de civil society, zoals de instelling van nationale actieplannen voor sociale insluiting en de Europese Conventie (zie Brandsen e.a. 2008; Kendall en Will 2008). Kenmerkend is dat er sprake is van steeds wisselende netwerken, waartoe de toegang open is.

In vergelijking met de sociale dialoog is de civiele dialoog op Europees niveau competitiever en meer versnipperd. Sinds 2002 bestaat de Civil Society Contact Group (CSCG), een orgaan dat een brug probeert te slaan tussen de civiele samenleving en de formele Europese instituties. Hierin komen de verschillende families van de Europese civil society samen. Dergelijk breed overleg is echter zeldzaam en de bereidheid om tot een consensus te komen is beperkt. In de praktijk krijgt de betrokkenheid van

maatschappelijke organisaties vooral vorm binnen 'verticale' beleidsterreinen, bijvoorbeeld via de beïnvloeding van nationale politieke vertegenwoordigers, via inbreng in het ambtelijke voorbereidingstraject (deelname aan raads werkgroepen) of via de beïnvloeding van Europese instituties (met name de Commissie). Zo profileert een aantal organisaties zich als kennisbron, met een informele rol als beleidsadviseur van Europese ambtenaren.

Interessant in dit verband is de positie van het Europees Economisch en Sociaal Comité (EESC). Oorspronkelijk geldt dit orgaan als bastion van de sociale partners, met een kleine vertegenwoordiging van consumentenorganisaties. Tijdens de Europese Conventie heeft het EESC echter de dialoog met maatschappelijke organisaties georganiseerd en sindsdien profileert het zich als de 'toegangspoort naar de civil society' (zie onder andere EESC 2006). Dit heeft zonder twijfel (mede) een strategische grondslag, gezien de niet onomstreden positie van het comité. Veel maatschappelijke organisaties zijn echter terughoudend zich aan het comité te verbinden, uit angst dat hun mening 'gefilterd' wordt, maar ook omdat hun invloed potentieel veel groter is, wanneer zij direct in contact treden met Commissie en Parlement.

Gezien de tot nu toe beperkte mate van institutionalisering van de civiele dialoog is van bekrachtiging van besluitvorming door de overheid geen sprake. Hoewel er sinds de jaren negentig belangrijke netwerken van maatschappelijke organisaties zijn bijgekomen, zijn de resultaten van het overleg vooralsnog symbolisch. Het overleg zelf is gefragmenteerd en veel minder gestructureerd dan het overleg binnen de sociale dialoog. Typerend is dat er nog steeds geen eenduidige term is om maatschappelijke organisaties mee te duiden en dus de overlegpartners af te bakenen. De term 'civil society' wordt bijvoorbeeld door de Europese Commissie soms zodanig gebruikt dat ook het bedrijfsleven eronder valt. Verder zijn de mogelijkheden om afspraken binnen de organisaties intern op te leggen beperkt.

3.3 Vergelijking

Vorm

De sociale dialoog lijkt sterk hiërarchisch georganiseerd. Nationale vakbonden en werkgeversorganisaties zijn gebonden aan de raamwerkakkoorden die

Europese sociale partners op Europees niveau met elkaar sluiten. Ze zijn gebonden de raamwerkakkoorden in hun eigen landen te implementeren, hoewel ze daarbij ruimte hebben deze aan te passen aan nationale procedures en praktijken. De civiele dialoog is eerder non-hiërarchisch van karakter. De verhouding tussen organisaties onderling is nauwelijks gereguleerd door een koepelorganisatie; overleg vindt plaats op basis van vrijwilligheid.

Toegang

De Europese sociale dialoog vormt een gesloten systeem, degenen die er deel van uitmaken zijn vastgelegd in het Verdrag van de Europese Unie. De Europese civiele dialoog vormt een open systeem; het aantal organisaties dat er deel van uitmaakt is niet bij voorbaat gedefinieerd. Lidmaatschap van het Economisch en Sociaal Comité is geen voorwaarde voor toelating.

Standpunten

De Europese sociale dialoog is sterk georiënteerd op consensus tussen de deelnemende partijen ten opzichte van de overheid. Werkgevers en werknemers, toch partijen met sterk verschillende belangen, onderhandelen met elkaar om een gezamenlijk standpunt in te nemen ten opzichte van de Europese Commissie. De civiele dialoog is relatief meer op competitie gericht. Partijen overleggen met elkaar, maar nemen vooral zelfstandig standpunten in ten opzichte van diverse besluitvormingsorganen op nationaal en internationaal niveau.

Besluitvorming

De sociale dialoog is bekrachtigd in het Verdrag van de Europese Unie. Akkoorden tussen Europese sociale partners kunnen in principe door de Raad van Ministers worden omgezet in bindende wetgeving. De sociale partners hebben hier sinds 2000 geen gebruik meer van gemaakt. De civiele dialoog is niet bekrachtigd. Overleg tussen civiele organisaties leidt hooguit tot een advies van het Economisch en Sociaal Comité, maar vaker tot beïnvloeding vanuit de individuele organisatie.

De conclusie is dat er zich binnen de Europese sociale dialoog een geïnstitutionaliseerde praktijk heeft ontwikkeld, die daadwerkelijk trekken heeft van een corporatistisch systeem, zij het dat de sociale partners inmiddels een wat zelfstandiger koers

zijn gaan varen. Bij de Europese civiele dialoog moeten we eerder van een pluralistische dan een corporatistische besluitvormingspraktijk spreken, ondanks de suggestie die door de term 'dialoog' wordt gewekt. In de volgende paragrafen zullen wij proberen het verschil tussen de beide dialogen te verklaren.

4 De vorming van corporatistische arrangementen: theoretische verklaringen

De presentatie door de Commissie van de twee dialogen als gelijkwaardig lijkt meer een strategische keuze dan een goede weergave van de praktijk. Daarmee rijst de vraag hoe het komt dat de twee processen zich zo verschillend hebben ontwikkeld. Op het eerste gezicht kan dat logisch lijken: is de situatie immers niet in grote lijnen hetzelfde op lidstaatniveau? Vanouds hebben de sociale partners in veel lidstaten een sterke positie, waar dat slechts in een beperkt aantal gevallen geldt voor andere private partijen. Een dergelijke redenering suggereert echter dat Europese instituties simpelweg het spiegelbeeld zijn van nationale systemen. Als dat zo zou zijn, dan was het Europese Parlement ook het centrale orgaan binnen de Europese besluitvorming – wat niet het geval is. Verder voorspelden Streeck en Schmitter (1991) destijds nog dat de sociale dialoog pluralistisch van karakter zou blijven, dus ook daar was de ontwikkeling naar een (meer) corporatistisch bestel theoretisch gezien niet vanzelfsprekend.

Zowel de verschillen als overeenkomsten tussen beide vormen van dialoog zijn dus opmerkelijk en verdienen een gedegen verklaring. Voor deze verklaring willen we teruggrijpen op theorieën over institutievorming, zoals die binnen de literatuur over corporatisme zijn ontwikkeld. Deze zijn weliswaar primair voor de nationale context ontwikkeld, maar zijn daar conceptueel niet noodzakelijkerwijs toe beperkt. Verder zijn ze bij uitstek ontworpen om de betrokkenheid van niet-statelijke partners bij beleidsvorming te analyseren.

Theorievorming over het ontstaan van corporatisme
In het algemeen heeft de literatuur over corporatisme meer aandacht gehad voor het afbakenen van het verschijnsel en beschrijven van de effecten dan voor een theoretische analyse van de ontstaansgeschiedenis. Dit laatste kenmerkt ook de recente Nederlandse

discussie. Vraag bijvoorbeeld is of het ‘poldermodel’ de oorzaak is geweest van de sterke economische groei van de late jaren negentig (Visser en Hemerijck 1997; Keman 2003). Niettemin kunnen we verschillende typen verklaringen voor de vorming van deze instituties onderscheiden. Western (1991) beschrijft een type verklaring dat is gebaseerd op het uitgangspunt van rationele actoren die hun belangen behartigen door middel van institutievorming en erop uit zijn de economische stabiliteit te verhogen via corporatistische arrangementen. Binnen dit type bestaan verschillende varianten. De meest bekende verwijst naar een klassenconflict, waarbij kapitaal en arbeid tegenover elkaar staan en waarbij corporatisme ontstaat bij een combinatie van dominante sociaal-democratische partijen en sterke vakbonden (Castles 1982; Cawson 1982; Esping-Andersen 1985). Een tweede type verklaring is de openheid van de economie (Cameron 1978; Katzenstein 1985): hoe opener, hoe meer noodzaak voor de vorming van instituties om de onzekerheid vanuit de wereld economie te verminderen. Een derde is de omvang van het land: hoe kleiner het land, hoe lager de kosten om de arbeidersklasse te organiseren en hoe minder free-riders er zijn (Katzenstein 1985). Van deze varianten is met name de eerste in empirisch onderzoek overtuigend bevestigd (zie bijvoorbeeld Lijphart en Crepaz 1991; Western 1991).

Een dergelijk type theorie grijpt terug naar een historisch moment, waarop instituties gekneed kunnen worden; ze worden welbewust ontworpen omdat ze de belangen van bepaalde actoren dienen. Daarna echter krijgen ze een duurzaam karakter en worden ze tot op zekere hoogte immuun voor verandering, zodanig zelfs dat van padafhankelijkheid kan worden gesproken. Daarom kijken we naar twee factoren: de wijze waarop deze de belangen van de betrokken actoren dienen en de *windows of opportunity*, waarop het mogelijk bleek de verschillende belangen te vertalen in institutionele vorm.

Naast deze brede maatschappelijke verklaringen komt in de literatuur nog een andere randvoorwaarde naar voren. Willen corporatistische arrangementen functioneren, dan is het van belang dat de betrokken belangenorganisaties namens hun achterban kunnen spreken en beslissingen die uit overleg voortkomen aan hun achterban kunnen opleggen (Schmitter 1974). Met andere woorden, de actoren binnen de corporatistische arrangementen,

die conceptueel als holistisch worden voorgesteld, moeten ook daadwerkelijk als eenduidige actoren kunnen optreden en de veronderstelde hiërarchische afstemming waarmaken.

In de volgende paragrafen nemen we deze drie verklarende variabelen – rationele belangen, *windows of opportunity* en interne afstemming – als uitgangspunt voor de analyse. Zij kunnen een verklaring bieden voor het verschillende karakter van de Europese sociale en civiele dialoog.

5 De belangen van de betrokken actoren

Een eerste verklarende factor voor het verschil tussen beide vormen van dialoog ligt in het belang dat de betrokken actoren hebben bij institutionalisering van het overleg. Zij zagen soms mogelijkheden macht te verwerven, of waren bereid macht in te leveren om hun beleidsvisie effectiever te kunnen verwezenlijken. In andere gevallen bracht het voordeel de huidige situatie te handhaven. Met andere woorden, er was in verschillende mate politieke bereidheid om aan een dialoog deel te nemen. Soms ging het daarbij om overwegingen die specifiek betrekking hadden op sociaal beleid, soms om overwegingen die samenhangen met een bredere strategie richting andere partijen. De sociale dialoog bleek uiteenlopende (typen) belangen te dienen, wat haar relatieve succes verklaart. Voor de civiele dialoog ontbrak echter consensus, zowel onder de lidstaten als onder de maatschappelijke organisaties zelf.

Europese Commissie

De Europese Commissie zag in de betrokkenheid van maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven een mogelijkheid om de legitimatie van het Europese integratieproject te vergroten. Democratische vertegenwoordiging van de burgers via het Europese Parlement blijkt daarvoor onvoldoende garantie te bieden. Door werkgevers, vakbonden en non-gouvernementele organisaties te betrekken bij Europese besluitvorming creëerde ze een soort van Europees maatschappelijk middenveld. De Commissie kende zichzelf daarin een initiërende en coördinerende rol toe. Zoals het voormalige hoofd van de afdeling Sociale Dialoog stelde: ‘Als sociale partners iets met elkaar kunnen regelen, moet de overheid dat niet doen. En als non-gouvernementele organisaties met elkaar afspraken kunnen maken, hoeft de overheid dat niet over te nemen. Als we alles

op Europees niveau willen regelen, krijgen we een totalitair regime.' Daarbij moet worden opgemerkt dat de opvatting over de rol van de Commissie wisselt per periode. De perioden onder Delors (1985-1994) en Prodi (1999-2004) gelden als het meest gunstig, wellicht omdat niet-gouvernementele partners bondgenoten waren in het streven naar een Europees sociaal beleid. In deze rol van sociaal-democratisch getinte Commissies zien we een interessante parallel met verklaringen voor corporatisme op nationaal niveau.

Lidstaten

Ook de lidstaten waren bereid enige zeggenschap op te geven ten behoeve van de Europese sociale partners. De ontwikkeling van sociaal beleid via een systeem van Europese collectieve onderhandeling was voor de regeringen van de lidstaten een aantrekkelijk alternatief voor de klassieke besluitvormingsroute via het Europese Parlement. Vooral voor regeringen met een conservatieve signatuur gaf een Europees poldermodel een betere garantie dat sociale rechten betaalbaar zouden blijven en de belangen van de markt voldoende zouden worden gewaarborgd.

Voor de maatschappelijke organisaties geldt dat in veel mindere mate. Hoewel ze actoren vertegenwoordigen die de consequenties van sociaal beleid in sterke mate ondergaan, zien de nationale regeringen hen veel minder als deelnemers aan de markt. Met name de toename van het aantal rechts-liberale regeringen aan het begin van deze eeuw heeft hun positie geen goed gedaan. Een voormalige ambtenaar van de Europese Commissie licht dit toe: 'De non-gouvernementele organisaties zijn in de Europese Unie lang buiten beeld gebleven. De discussie ging voornamelijk over economische samenwerking in het kader van de interne markt.'

Sociale partners

Werknemers en werkgevers hebben beide, zij het zeer verschillende, motieven om betrokken te raken bij de Europese sociale dialoog. Deze hangen samen met de mogelijkheden die instituties bieden om hun visie op sociaal beleid te verwezenlijken.

Europese vakbonden zijn bezorgd over de negatieve sociale gevolgen van de Europese markt. Door concurrentie kunnen arbeidsvoorwaarden verslechteren en kiezen bedrijven mogelijk voor de landen met de goedkoopste maar ook slechtst beschermde

arbeid (het verlies van werkgelegenheid). Door op Europees niveau een vinger in de pap te houden hopen Europese vakbonden Europese basisnormen te ontwikkelen voor sociale bescherming en tegelijk de werkgelegenheid te ontwikkelen. Het is een nieuw niveau waarop ze macht kunnen uitoefenen en hun leden kunnen vertegenwoordigen.

Europese werkgeversfederaties waren aanvankelijk huiverig voor betrokkenheid bij Europese sociale regelgeving. Ze benadrukten steeds dat dit een nationale verantwoordelijkheid is en dat Europese regelgeving een belemmering zou vormen voor marktwerking. Aanvankelijk hadden ze weinig te vrezen van Europese sociale regelgeving, omdat er altijd conservatieve regeringen waren die in staat waren met hun vetorecht deze regelgeving te blokkeren. Met name de conservatieve Britse regering vormde in de jaren tachtig binnen de Raad van Ministers een blokkade voor de ontwikkeling van sociaal beleid. Tijdens de voorbereiding van het Verdrag van Maastricht werd echter duidelijk dat er binnen de Raad van Ministers besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid zou komen. Toen kregen de werkgevers een direct belang bij betrokkenheid bij de totstandkoming van Europees sociaal beleid: als er dan toch sociale wetgeving zou komen, dan liever als resultaat van eigen onderhandelingen dan als resultaat van politieke besluitvorming.

Maatschappelijke organisaties

Onder de maatschappelijke organisaties is de diversiteit groot, en dat geldt ook voor de meningen over hoe invloed kan en moet worden uitgeoefend op gouvernementele organisaties, zowel wat betreft sociaal beleid als andere kwesties. Veel organisaties zijn er huiverig voor zich te binden aan één orgaan, zoals het EESC, dat wordt geacht hun mening te vertegenwoordigen. Tegelijkertijd zijn er organisaties en netwerken die daar uiterst praktisch mee omgaan en dergelijke organen vooral beschouwen als aanvullende kanalen om de Commissie te beïnvloeden. Een lid van een Europese Consumentenorganisatie legt uit: 'We lobbyen via allerlei kanalen: bij de Europese Commissie zelf via onze Brusselse collega's, en via overleg met de permanente vertegenwoordiger en de departementen. Dat gaat via brieven, gesprekken, e-mails. We hebben reguliere contacten met departementen, maar niet formeel.' Er kan dus niet worden gesproken van consensus, al zijn er wel maat-

schappelijke organisaties die bereid zijn de dialoog aan te gaan.

6 Windows of opportunity

Windows of opportunity doen zich voor wanneer de gelegenheid bestaat tot institutievorming; dat wil zeggen, waarin de creatie van de nieuwe instituties niet te zeer botst op weerstand van de oude. Op deze momenten kan padafhankelijkheid worden doorbroken.

De sociale dialoog kon een vlucht nemen toen met het Verdrag van Maastricht (1992) op het terrein van sociaal beleid gekozen werd voor besluitvorming met gekwalificeerde meerderheid. Dit leidde niet alleen tot consensus onder werkgevers en werknemers over het belang van de dialoog, maar geschiedde ook in een context waarin nog nauwelijks sprake was van een Europees sociaal beleid, noch van enige traditie over besluitvorming in deze. De traditie kon op dat moment nog relatief eenvoudig worden gecreëerd, temeer daar de organisatie van sociale partners op Europees niveau al in een eerder stadium vorm had gekregen. Met de opname van het Sociaal Protocol in het Verdrag van Amsterdam kreeg het overleg een formele bekrachtiging.

Toen dit moment zich voordeed, waren de randvoorwaarden voor een civiele dialoog echter nog nauwelijks aanwezig. De Europese verbanden van maatschappelijke organisaties werden in een later stadium opgericht en vormden zeker toen geen eenduidige gesprekspartner. Tekenend is dat de belangrijkste publicaties rond de civiele dialoog pas vanaf het eind van de jaren negentig verschenen. In dat stadium kreeg de inbreng van maatschappelijke organisaties eerder vorm via de Nationale Actieplannen dan via gecentraliseerd overleg. Zo lijkt het erop dat de maatschappelijke organisaties de boot hebben gemist in een ontwikkelingsfase van het Europees sociaal beleid, die een relatief grote kans bood om een bepalende rol te claimen. De toekomst van de civiele dialoog zal mede afhangen van de vraag of zich dergelijke mogelijkheden in de toekomst weer zullen voordoen.

7 Interne afstemming

Een belangrijke verklaring voor het verschil tussen de Europese sociale en civiele dialoog ligt in de interne afstemming tussen de organisaties die er onderdeel van uitmaken. De Europese sociale partners hebben een organisatie-model dat besluitvormende

macht plaatst bij vertegenwoordigende organen van nationale werkgevers en werknemersorganisaties. Bij het Europese vakverbond en de CEEP ligt de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid bij het congres, dat bestaat uit vertegenwoordigers van nationale lidorganisaties. Zij kennen dus een systeem van directe vertegenwoordiging. Bij Business Europe ligt de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid bij een Raad van Presidenten, die bestaat uit de Voorzitters van de lidfederaties. Business Europe kent dus een systeem van indirecte vertegenwoordiging. Zowel de werkgevers als werknemers hebben een uitvoerend comité dat de taken en activiteiten coördineert, ondersteund door een uitvoerend bureau. Al deze organen hebben een centraal kantoor in Brussel, met een staf van gemiddeld 45 mensen.

De relatie met de achterban is bij de Europese sociale partners relatief eenduidig georganiseerd. De Europese werkgevers- en werknemersorganisaties zijn formele vertegenwoordigers van nationale werkgevers- en werknemersorganisaties. De onderlinge afstemming en communicatie zit in de organisatiestructuur besloten. Onderhandelaars voor Europese akkoorden worden gerekruteerd uit de nationale organisaties, met daarbij een secretaris vanuit de Europese organisaties. Onderhandelaars moeten verantwoording afleggen aan hun Europese achterban.

Tussen de partners in de civiele dialoog bestaat echter minder interne afstemming. Tussen de organisaties onderling is weinig overeenstemming over wat hun rol in het Europese beleidsvormingsproces precies zou moeten zijn: onafhankelijk expert, uitvoerder, criticus? Zo bestaat er ook verschil tussen organisaties die graag de samenwerking met formele instituties willen verstevigen, en anderen die dat als een verzwakking van hun onafhankelijkheid beschouwen. Verder hebben veel maatschappelijke organisaties in Brussel weinig capaciteit en zijn ze financieel afhankelijk van de Commissie.

In de praktijk blijkt het ook moeizaam een systematische relatie tussen maatschappelijke organisaties op nationaal niveau en hun vertegenwoordigers op Europees niveau te onderhouden. Een probleem is dat de achterban van de Europese netwerken zeer divers is qua vorm en werkwijze, wat het moeilijk maakt om tot overeenstemming te komen. Illustratief is de positie van de Europese consumentenbond (BEUC). Haar achterban bestaat uit private vereni-

gingen met een achterban van leden (België, Duitsland, Nederland), activistische groepen met een syndicalistische of coöperatieve vorm (Zuid-Europa) en staatsgeoriënteerde bureaus (Scandinavië). Elk van deze groepen hanteert een volstrekt eigen werkwijze, wat het niet eenvoudig maakt consensus over een gezamenlijke strategie te bereiken.

Een tweede probleem is dat niet alle nationale organisaties de mogelijkheid hebben voor een actieve inbreng in de Europese discussie (Van den Berg en Brandsen 2007). Vooral kleine organisaties hebben hier domweg de capaciteit niet voor en beschouwen hun Europese vertegenwoordiger vooral als informatiekanaal. Het omgekeerde komt ook voor; de mogelijkheid is er wel, maar de wil ontbreekt. De Nederlandse Consumentenbond is proportioneel gezien de grootste ter wereld, maar richt zich sterk op thema's die in het nationale debat leven (wat deels haar sterke nationale positie verklaart).

Een derde probleem is dat actieve participatie in Europese beleidsvorming, waarbij het cruciaal is in de fase van agendavorming handig te opereren, zich slecht kan verhouden met een gedegen consultatie van de achterban. Wat dat betreft hebben Europese netwerken verschillende stijlen: waar de één binnen korte tijd op Commissievoorstellen reageert, neemt de ander maanden de tijd voor intern overleg. Dat leidt uiteraard tot onderlinge discussie over de aard

van representativiteit. Zoals een lid van een netwerk mooi aangaf: 'Ik ben zelf sceptisch over organisaties die twee dagen na een Commissievoorstel al een standpunt klaar hebben.'

8 Conclusie

Waar Streeck en Schmitter eerder betoogden dat er op Europees niveau sprake is van transnationaal pluralisme, zien wij een ontwikkeling van Europees corporatisme (sociale dialoog) en transnationaal pluralisme (civiele dialoog) naast elkaar. Duidelijk is dat van gelijkwaardige dialogen geen sprake is. Het is natuurlijk mogelijk dat hierin ooit verandering komt, maar weinig wijst erop dat dit op korte termijn zal plaatsvinden. Een opwaardering van de civiele dialoog zal een hogere organisatiegraad onder maatschappelijke organisaties vergen – dit aangemoedigd door de komst van een Commissie met een sociaal-democratische signatuur en gewijzigde institutionele mogelijkheden.

Opvallend is dat theoretische verklaringen voor de opkomst van corporatisme op nationaal niveau ook bruikbaar lijken om Europese ontwikkelingen te verklaren. Dit is wellicht minder verrassend als wordt bedacht dat zij steunen op gedegen theoretische analyses van institutievorming. Dat maakt deze verklaringen, ondanks het vrij specifieke karakter van het corporatisme-debat, breder toepasbaar.

Noten

1 Business Europe heette tot 23 januari 2007 Unice, Union of Industrial and Employers Confederations of Europe. Hoewel onze analyse grotendeels betrekking heeft op de

periode voor de naamswijziging, hanteren we voor alle duidelijkheid overal de huidige naam van de Europese werkgeversorganisatie.

Literatuur

Berg, E. van den en T. Brandsen, 2007, *The Dutch Third Sector and the European Union: Connecting Citizens to Brussels?*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
 Bleijenbergh, I., J. de Bruijn en J. Bussemaker, 2004, 'European Social Citizenship and Gender: the Part-time Work Directive'. *European Journal of Industrial Relations*, 3: 309-328.
 Bleijenbergh, I., 2004, *Citizens who Care: European Social Citizenship in EU debates on Childcare and Part-Time Work*, Amsterdam: Dutch University Press.
 Brandsen, T., E. Pavolini, C. Ranci, B. Sittermann en A. Zimmer, 2008, 'The National Action Plan on Social Inclusion: an opportunity for the third sector?'. In: J. Kendall, *Handbook*

on Third Sector Policy in Europe: Multi Level Processes and Organised Civil Society, Cheltenham: Edward Elgar.
 Cameron, D.R., 1978, 'The expansion of the public economy: a comparative analysis'. *American Political Science Review*, 4: 1243-1261.
 Castles, F.G., 1982, *The Impact of Parties*, Londen: Sage.
 Cawson, A., 1982, *Corporatism and Welfare: Social Policy and State Intervention in Britain*, Londen: Heinemann Educational.
 Cockburn, C., 1995, *Women and the European Social Dialogue: Strategies for Gender Democracy*, Brussel: Directoraat-Generaal Werkgelegenheid, Industriële Betrekkingen en Sociale Zaken.

- Commissie van de Europese Gemeenschappen, 1994, *Europees Sociaal Beleid: Toekomstige Acties voor de Unie, een Witboek*, Brussel: Directoraat-Generaal Werkgelegenheid, Industriële Betrekkingen en Sociale Zaken.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen, 1997, 'Mededeling van de Commissie over de versterking van de rol van verenigingen en stichtingen in Europa', geraadpleegd op internet via http://ec.europa.eu/enterprise/library/lib-social-economy/orgfd_nl.pdf.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen, 2001, *Europese Governance: een witboek*, Brussel: 25.7.2001 DOM (2001) 428 def.
- Conferentie van de vertegenwoordigers van de regeringen der lidstaten, 2007, *Ontwerpverdrag tot wijziging van het verdrag betreffende de Europese Unie en van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschappen*, CG 1/1/07 REV 1, Brussel, 5 oktober 2007.
- EESC (Europees Economisch en Sociaal Comité), 2006, *De Representativiteit van de Europese Maatschappelijke Organisaties in het Kader van de Civiele Dialoog*, Brussel: 14.2.2006 SC/023.
- EIROOnline, 2002, 'Social Partners Sign teleworking accord', geraadpleegd op internet op 6 december 2007 op www.eurofound.europa.eu/eiro/2002/07/feature/eu0207204f.htm.
- EIROOnline, 2004, 'Social Partners Sign work-related stress agreement', geraadpleegd op internet op 6 december 2007 op www.eurofound.europa.eu/eiro/2004/10/feature/eu0410206f.htm.
- EIROOnline, 2007, 'Social partners Sign agreement to combat harassment and violence at work', geraadpleegd op internet op 6 december 2007 op www.eurofound.europa.eu/eiro/2007/05/articles/eu0705019i.htm.
- Esping-Andersen, G., 1985, *Politics against Markets*, Princeton: Princeton University Press.
- European Social Dialogue, 2007, *Framework Agreement on Harassment and Violence at Work*, 26 april 2007, geraadpleegd op internet op 29 oktober 2007 via http://ec.europa.eu/employment_social/news/2007/apr/harassment_violence_at_work_agreement_en.pdf.
- European Trade Union Confederation (ETUC) e.a., 2002, *Framework Agreement on Telework*, geraadpleegd op internet op 20 oktober 2007 op: http://ec.europa.eu/employment_social/news/2002/oct/teleworking_agreement_en.pdf.
- Europese Grondwet, 2004, *Title VI – Het Democratisch Bestel van de Unie*, Geraadpleegd op internet op 29 oktober 2007: www.europese-grondwet.nl/tekst/Deel_I/TITEL_VI/compleet.html.
- Falkner, G., 1998, *EU Social Policy in the 1990s: Towards a Corporatist Policy Community*, Londen etc.: Routledge.
- Katzenstein, P., 1985, *Small States in World Markets; Industrial Policy in Europe*, Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Keman, H., 2003, 'Explaining miracles: third ways and work and welfare'. *West European Politics*, 2: 115-135.
- Kendall, J., 2008, *Handbook on Third Sector Policy in Europe: Multi Level Processes and Organised Civil Society*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Kendall, J. en C. Will, 2008, 'The challenges of translation: the Convention and debates on the future of Europe from the perspective of European third sectors'. In: J. Kendall, *Handbook on Third Sector Policy in Europe: Multi Level Processes and Organised Civil Society*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Lehmbruch, G., 1979, 'Consociational democracy, class conflict and the new corporatism'. In: P.C. Schmitter en G. Lehmbruch (red.), *Trends towards Corporatist Intermediation*, Londen etc.: Sage.
- Lijphart, A. en M. Crepaz, 1991, 'Corporatism and consensus democracy in eighteen countries: conceptual and empirical linkages'. *British Journal of Political Science*, 2: 235-246.
- Schmitter, P., 1974, 'Still the century of corporatism?'. *The Review of Politics*, 1: 85-131.
- Social Dialogue, 2004, *Framework Agreement on Work-related Stress*, 8 oktober 2004, geraadpleegd op internet op 20 oktober 2007 op: http://ec.europa.eu/employment_social/news/2004/oct/stress_agreement_en.pdf.
- Streeck, W. en P.C. Schmitter, 1991, 'From national corporatism to transnational pluralism'. *Politics and Society*, 2: 133-165.
- Visser, J. en A. Hemerijck, 1997, *A Dutch Miracle: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waarden, F. van, 2002, 'Dutch consociationalism and corporatism: a case of institutional persistence'. *Acta Politica*, 44-67.
- Western, B., 1991, 'A comparative study of corporatist development'. *American Sociological Review*, 3: 283-294.
- Williamson, P., 1989, *Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to Corporatist Theory*, Londen: Sage.